

Van duindoorn tot wereldburger

Waardering voor plaatsverbonden planten in de 19^e eeuw

“Verbondenheid met de natuur is tegenwoordig een populair onderzoeksveld. In dit artikel bespreekt cultuurhistorica en onderzoekster Leen Dresen het thema vanuit een historische invalshoek. Bij welke planten voelde een negentiende-eeuwse wandelaar zich thuis in de natuur?”

Tekst Leen Dresen

Beeld Sytske Dijkse/Foto Fitis

Op sommige plaatsen in de natuur kun je je als wandelaar heel erg vertrouwd voelen: zo vertrouwd als in een dorp of een stad waar je lang hebt gewoond. Ikzelf heb dat gevoel bijvoorbeeld in dennenbossen die lijken op de bossen waarin ik als kind heb gespeeld, op het zand van de Utrechtse Heuvelrug. Dit gevoel van verbondenheid met specifieke plaatsen in het landschap is een onderwerp dat de laatste jaren steeds meer aandacht krijgt van onderzoekers. Want als er een nieuwe generatie kinderen zou opgroeien - en daar lijkt het volgens sommigen op - die deze verbondenheid met natuurlijke landschappen niet meer zou voelen, dan zou het draagvlak voor natuurbeschermingsbeleid kunnen verdwijnen. Vanuit verschillende vakgebieden wordt daarom onderzocht hoe onze verbondenheid met natuurlijke landschappen eigenlijk ontstaat. Bij de KNNV-uitgeverij verscheen onlangs een bundel met filosofische beschouwingen over dit onderwerp¹.

Wat is het eigenlijk precies in een landschap dat je het gevoel geeft er thuis te zijn? Zijn het vooral geuren en geluiden, zoals de geur van rulle bosgrond? Of zijn visuele indrukken belangrijker: zoals de lijnen van een bospad, of de open ruimte van een zandverstuiving? En gaat het vooral om totaalindrukken, of ook om details, zoals bepaalde planten en dieren?

Het antwoord op deze vragen lijkt door de tijd te verschillen: door de jaren heen verandert wat we mooi vinden in de natuur, en wat we zien en waarderen tijdens een wandeling.

Zo kwam wandelen in een berglandschap als de Alpen pas rond 1800 in de mode; eerder vond men dergelijk hooggebergte een onaantrekkelijk gebied. In de negentiende eeuw zochten steeds meer wandelaars de natuur in eigen land op. Vanaf de jaren 1860 begon een handvol auteurs zogenaamde ‘botanische wandelingen’ te publiceren, waarin zij de weg wezen naar bijzondere plaatsen in de Nederlandse natuur².

In deze wandelingen valt op dat de schrijvers intensief kunnen genieten van de ontmoeting met bepaalde planten. Het vinden en herkennen van deze vertrouwde bakens op

hun pad was voor hen een belangrijk onderdeel van de beleving van een landschap.

STREEKKARAKTER

Een auteur die hier veel oog voor had was F.W. van Eeden senior (1829-1901), de vader van de romanschrijver Frederik van Eeden. Deze botanicus zwierf vanaf zijn vroege jeugd jaren graag door het duingebied bij zijn geboortestad Haarlem. Van Eeden genoot van het duinlandschap als geheel, maar ook van individuele planten waarin hij het karakter van de streek herkende. Dit gold bijvoorbeeld voor de duindoorn, die hij ‘de

De blauwe zeedistel, volgens Van Eeden ‘een lieveling der zee’: zelfs in stengel en blad laat deze plantensoort een zachtblauwe zeekleur zien.

Een groepje eiken in duinvorm: bodem en klimaat van het duingebied drukken zich hier uit in de lage, gedrongen vorm van deze volwassen bomen.

koning der duinplanten' noemde. Met zijn harde grauwe takken, scherpe doornen en vaalgrijze bladeren was deze struik als zijn standplaats: ruw en geweldig. Een dergelijke verwantschap tussen plant en omgeving was, wat Van Eeden betreft, niet zomaar een toevallige gelijkenis. Lokale omstandigheden van bodem en klimaat zullen zich, zo meende hij, altijd uitdrukken in het karakter van de bewoners van een gebied: bij planten, bij dieren en ook bij de menselijke bevolking. Van Eeden stimuleerde zijn lezers om deze verborgen vormtaal, en daarmee het karakter van een streek, te leren herkennen.

Een dergelijke expressie van het streekkarakter in levende wezens was volgens Van Eeden in beginsel overal op aarde waarneembaar. Maar het duingebied vormde zijn meest geliefde voorbeeld om dit principe mee te illustreren. In de duinen nemen veel planten en bomen namelijk een aparte 'duinvorm' aan, die meer compact en gedrongen is dan de vorm die dezelfde soort elders zou aannemen. Bovendien vond je er planten die niet alleen in hun vormen, maar ook in hun kleuren de nabijheid van de zee lieten zien. Het zachtblauw van de zeedistel en het vaalgrijs van de duindoorn maakten deze soorten des te kenmerkender voor de Hollandse kust. Met deze benadering leerde Van Eeden zijn lezers het plezier van planten herkennen die karakteristiek zijn voor een bepaalde streek: kijk een duindoorn, nu zijn we echt in de duinen!

UNIEKE WORTELS

Van planten als de duindoorn en de zeedistel kon je op deze manier leren genieten als kenmerkende planten, maar daarmee waren deze soorten nog niet uniek voor de Hollandse kust. Ook elders in Europa kwamen zij voor, zoals Van Eeden bij het bespreken van plantensoorten steeds zorgvuldig aangaf. Het systematisch inventariseren van groeiplaatsen van planten was in de negentiende eeuw een belangrijk botanisch aandachtsgebied, en Van Eeden hield de ontwikkelingen in dit vakgebied nauwgezet bij. Met deze nieuwe geografische verspreidingskennis ontstond tegelijk ook een tweede vorm waarin de plaatsverbondenheid van planten kon worden bewonderd. Er bleken namelijk plantensoorten te bestaan die maar op één plaats op aarde voorkwamen, zoals op een eiland in de Stille Oceaan of op de top van een tropische vulkaan. Naarmate de negentiende eeuw vorderde ging men deze botanische unica steeds meer waarderen. Niet alleen omdat er steeds meer van deze soorten werden ontdekt door verzamelexpedities overal ter wereld. Maar ook omdat de ideeën van Darwin met zich meebrachten dat dergelijke lokaal-unieke soorten waar-

schijnlijk op hun huidige groeiplaats waren ontstaan, door een proces van evolutie.

Dit besef gaf een nieuwe dimensie aan het denken over de verwantschap tussen bodem en bewoners. Een organisme bleek niet alleen het karakter van zijn groeiplaats in zijn vormen te kunnen uitdrukken, zoals een eik in de duinen dit deed. Een plantensoort kon ook exclusief verbonden zijn met een unieke plaats op aarde, waar deze soort in de meest letterlijke zin oorspronkelijk was. Nadat hij jarenlang gericht was geweest op karakteruitdrukking, in de geest van het werk van Goethe en Alexander von Humboldt, ging Van Eeden deze nieuwe inzichten vanaf ongeveer 1870 in zijn wereldbeeld incorporeren.

De negatieve waardering voor botanische wereldburgers hing gedeeltelijk samen met politieke en culturele ontwikkelingen.

Maar was een dergelijke lokaal-unieke plantensoort nu ook te vinden in de lage landen aan de Noordzee? Tot vreugde van het jonge koninkrijk België werd in de Ardennen inderdaad een dergelijke plant geïdentificeerd: de Ardense dravik. Deze grassoort kwam buiten de Ardennen nergens voor. Spoedig sierde deze grasspriet de omslag van boekuitgaven over de flora van België, als een nationale botanische schat³. Maar binnen de landsgrenzen van Nederland kon helaas geen nationaal-unieke plant worden gevonden. Alles wat in deze delta groeit, groeit ook op andere plaatsen op aarde. Een zekere troost in dit opzicht boden de botanisch zeer rijke gebiedsdelen die onder Nederlands bestuur stonden in de tropen. Daar kwamen unieke planten en diersoorten voor die nergens anders op aarde voorkwamen, en die (zoals Alfred Russel Wallace vrijwel gelijktijdig met Darwin aantoonde) op de eilanden van Indonesië moesten zijn ontstaan. Zo lezen we in een artikel van Van Eeden uit 1874 het volgende loflied op de

De Ardense dravik
op de omslag van
een Belgische
flora uit 1892.

Primula imperialis, een reusachtige sleutelbloem die alleen te vinden was op een specifieke bergtop in Java:

‘De *Primula imperialis* is eene edele, ik zou bijna zeggen, hooghartige plant. Herhaaldelijk zijn hare zaden naar Europa gezonden en de zorgvuldigste pogingen aangewend om haar in onze planten-menageriën over te brengen; maar nog nimmer zijn die pogingen gelukt. De zaden komen niet op; de *Primula imperialis* verkiest geen wereldburgeres te worden. Zij verlaat haar geboortegrond, den heiligen berg van Java niet.’

Over planten die wel wereldburgers waren, en overall floreerden, ging Van Eeden in deze jaren steeds negatiever denken. Tot het midden van de negentiende eeuw gold een kosmopolitische verspreiding nog als een positieve eigenschap voor planten en dieren. Maar vanaf ongeveer 1870 begon Van Eeden een mondiale verspreiding als een negatieve eigenschap te beschouwen. Soorten met een duidelijk afgebakend leefgebied prees hij als oorspronkelijk en karaktervol; maar planten die wijdverbreid voorkwamen, zoals boterbloemen, madeliefjes en weegbree, ging hij nu karakterloze middelmatigheden, of zelfs ‘grauw en janhagel’ noemen⁴.

Deze negatieve waardering voor botanische wereldburgers hing gedeeltelijk samen met politieke en culturele ontwikkelingen. Ook in de mensenwereld kreeg het begrip kosmopolitisme tussen 1870 en 1890 voor veel Nederlanders een negatieve lading, omdat het nationale karakter - en zelfs het Nederlandse grondgebied - leek te worden bedreigd door uit het buitenland oprukkende machten. Zo vreesde men de militaire expansie van Pruisen, en de internationaal geïnspireerde opstandigheid onder arbeiders in de grote steden. Maar ook inzichten uit de

natuurwetenschappen, zoals de hierboven genoemde ideeën van Darwin, speelden bij deze veranderende opvattingen een rol.

KOSMOPOLITISCH

Een derde vorm van genegenheid voor plaatsverbonden planten die bij negentiende-eeuwse natuurschrijvers voorkomt was juist gericht op planten die zich gemakkelijk over de wereld lieten verplaatsen. Dit vermogen om op vele plaatsen te floreren maakte deze soorten tot een vertrouwd gezicht voor landverhuizers overzee.

Wie met bepaalde planten was opgegroeid, kon bij een onverwacht weerzien worden ontroerd door een enkele bloem. Opeens was daar het gevoel een bekende van thuis te zien. Midden in de vreemde natuur van Australië kon de aanblik van een madeliefje een eenzame reiziger terugvoeren naar de velden van zijn jeugd in een ver verwijderd vaderland. En niet alleen wereldreizigers rapporteerden deze sensatie. Ook bij reizen binnen Europa stonden plantenliefhebbers soms opeens onverwacht voor een vertrouwd gezicht. Zo beschreef de Haarlemse natuuronderzoeker Tiberius Winkler (1822-1897) hoe hij bij een bezoek aan Parijs in 1878 tegen een kademuur van de Seine tot zijn verbazing de Canadese fijnstraal aantrof, die hij kende uit de Hollandse duinen: ‘Het was mij alsof ik een stadgenoot ontmoette in een vreemd land!’. De Canadese fijnstraal is, zoals de naam reeds aangeeft, oorspronkelijk uit Canada afkomstig, maar was ook rond Haarlem een vertrouwde verschijning. Volgens Winkler had de plant zich inmiddels volkomen geacclimatiseerd op de Hollandse duinen.

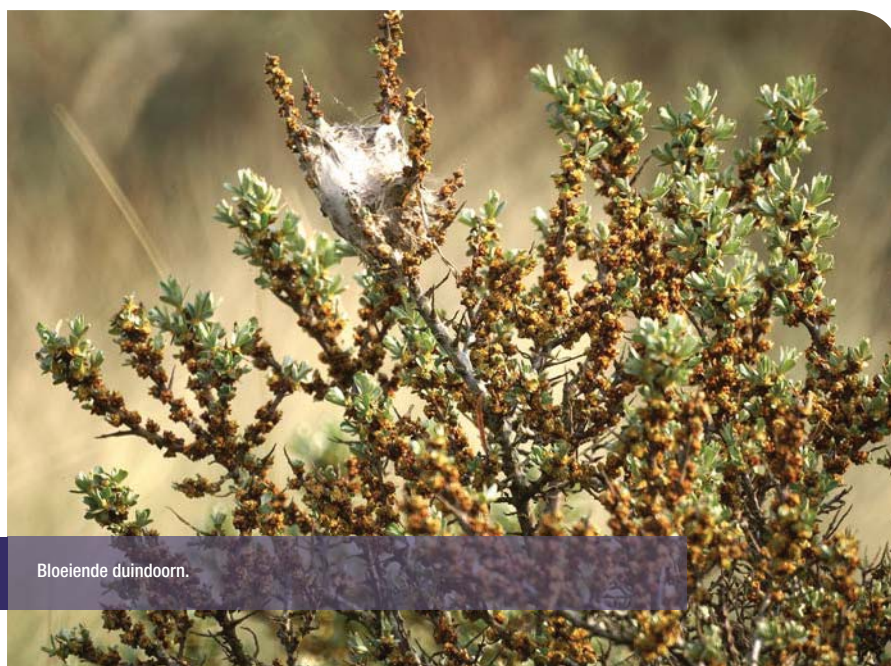
Tiberius Winkler behoorde tot de schrijvers die, anders dan Van Eeden, steeds positief bleven oordelen over planten die van elders naar Nederland waren gekomen en die hier

voet aan wal hadden weten te krijgen. Vanaf 1890 zou deze positieve benadering van kosmopolitische planten en dieren weer dominant worden in de natuurjournalistiek, dankzij nieuwe vooruitstrevende schrijvers als Jac. P. Thijsse en Eli Heimans. Maar of zij nu gericht waren op streekeigen karaktertrekken en nationale oorspronkelijkheid (zoals Van Eeden) of ook wereldreizigers onder de planten konden waarderen (zoals Winkler, Thijsse en Heimans): voor alle natuurschrijvers uit deze jaren gold dat zij intens konden genieten van de ontmoeting met een vertrouwd gezicht uit het plantenrijk.

Leen Dresen is cultuurhistorica en wetenschapsonderzoeker. Zij doet onderzoek naar natuurbeleving in de negentiende eeuw en geeft op dit gebied ook cursussen. Een eerdere versie van het bovenstaande artikel verscheen in Van den Born et al. 2011; zie aldaar voor nadere bronverwijzing naar de aangehaalde negentiende-eeuwse auteurs.

LITERATUUR

1. Van den Born, R. et al. (red). 2011. Plaats. Filosofische beschouwingen over verbanden met natuur en landschap. KNNV Uitgeverij.
2. Dresen, L. 2006. ‘Op weg naar een nationaal landschap: botanische wandelingen in het Album der Natuur (1861-1909)’ in: BMGN vol. 121, p. 650-679.
3. Stylen, A. 2006. ‘Vaderlandse weelde op de kaart gezet. Belgische botanici, wetenschappelijke ijver en nationale motieven’ in: BMGN vol. 121, p. 680-710.
4. Dresen, L. 2011. ‘De waardering voor kosmopolitisme van planten en dieren in de Nederlandse natuurjournalistiek, 1850-1910’ in: De Negentiende Eeuw vol. 35 (2011) p. 34-58.

Bloeiende duindoorn.